

Əhməd bəy Ağaoğlu – 150

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU: TARİXİ ŞƏXSİYYƏT HAQQINDA TARİXİ QEYDLƏR

Salman İbişov

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə türk dünyasının dahi mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan və ümumilikdə türk-islam dünyası tarixindəki fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Məqalədə Əhməd bəy Ağaoğlunun XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində baş vermiş milli oyanış tarixinin ideologiyasının formalaşmasında rolu təhlil edilir. Əhməd bəy Ağaoğlunun fəaliyyəti Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura oğlu və Ziya Göyaltpla birlikdə türkçülük ideologiyasının banisi və türk xalqlarının milli oyanış və dövlətçilik tarixinin ideoloqu kimi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, türkçülüyn patriarxi, milli şüur, müsəlman Şərqi.

AHMED BEK AGAOGU - HISTORICAL NOTE ON HISTORICAL PERSONALITY

Salman Ibishov

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper is devoted to the activities of the great Turkic thinker Ahmed Bek Agaoglu in the history of Azerbaijan and the Turkic-Islamic world as a whole. The paper analyzes the role of Ahmad Bey Agaoglu in the formation of the ideology of the history of national awakening, which took place in the late XIX - early XX centuries. The activities of Ahmed Bek Agaoglu are being studied together with Ali Bey Huseynzade, Yusif Akchur oglu and Ziya Goyalp as the founder of the Turkic ideology and ideology of national awakening and the history of statehood of Turkic peoples.

Keywords: Ahmed bey Agaoglu, patriarch of turkism, national consciousness, Muslim East.

АХМЕД БЕК АГАОГЛУ – ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРИМЕЧАНИЕ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ

Салман Ибишов

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена деятельности великого тюркского мыслителя Ахмеда бека Агаоглу в истории Азербайджана и тюрко-исламского мира в целом. В статье анализируется роль Ахмеда бека Агаоглу в формировании идеологии истории национального пробуждения, имевшей место в конце XIX - начале XX веков. Деятельность Ахмеда бека Агаоглу исследуется совместно с Али бек Гусейнзаде, Юсифом Акчурой огулы и Зией Гойаллом как основоположником тюркской идеологии и идеологии национального пробуждения и истории государственности тюркских народов.

Ключевые слова: Ахмед бек Агаоглу, патриарх туркизма, национальное самосознание, мусульманский восток.

Yatmış xalq ya məhv olur, ya da kölə olaraq oyanır

Atatürk

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri türk-müsəlman xalqlarında milli şüur, milli kimlik, Vətən kimi fikirlərin cəmiyyətə təlqin edildiyi dövrdür. Təsadüfi deyil ki, həmin dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi, fəlsəfi fikir və maarifçilik tarixinin “qızıl dövrü” hesab olunur.

Bu milli oyanış dövrünün keyfiyyətə yeni bir mərhələsi idi. Məhz bu dövrdə adı Azərbaycan taixinə qızıl hərflərlə yazılmış tarix yaradan şəxsiyyətlər meydana çıxır: H. Zərdabi, Ə. Hüseynzadə, Ə. Topçubaşov, Ə. Ağaoğlu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları olan M.Ə. Rəsulzadə, F. Xoyski, N. Yusifbəyli, M.B. Məmmədzadə və başqaları. Bu dahi zəka sahibləri milli istiqlal məfkurəsini formalaşdırmaqda idilər. Lakin həmin dövrdə Azərbaycanda və ümumilikdə, türk xalqlarında milli şüur olduqca aşağı səviyyədə idi. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi. Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, Ü. Hacıbəyli və digər mütəfəkkirlərin əsərləri o dövrün mövcud ictimai həyatının güzgüsüdür desək, yanılmazdır.

Adı xalqımızın fikir tarixinə əbədi həkk olan mütəfəkkirlərin hamısı cəhalətdə olan cəmiyyəti islah etmək üçün tarix qarşısında öz məsuliyyətini dərk edir və yorulmadan çalışırdılar. Əhməd bəy Ağaoğlunun adı da bu baxımdan Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə ön sıralarda çəkilir. A. Balayev yazır: “Ə. Ağaoğlu nadir analitik təfəkkür və nəzəri ümumiləşdirmə bacarığı ilə Cümhuriyyət qurucularından fərqlənirdi. Fransada yüksək təhsil alması ona problemlərə sistemli yanaşma və qlobal düşünmə qabiliyyəti vermişdi. Azərbaycana türk-islam dünyasının bir parçası hesab edən Ə. Ağaoğlu qeyd edirdi ki, bütövlükdə Şərqdə- türk islam dünyasında əsrlərlə kök salmış və həyat tərzinə çevrilmiş adət-ənənələr, ictimai münasibətlər sındırılmayınca Azərbaycanda bu məsələlər öz həllini tapa bilməz” [7, s.6]. O, bütövlükdə Şərqdə islahatlar keçirilməsinin yorulmaz ideoloqu kimi çıxış edirdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu özünün bütün şüurlu həyatını XX əsrin əvvəllərində dərin böhran keçirən Şərq ölkələrinin, o cümlədən, türk-müsəlman xalqlarının geridə qalmasının obyektiv və subyektiv tarixi səbəblərini araşdırmağa həsr etmişdi. O, türk-islam xalqlarını cəhalətdən qurtarmaq üçün onların ictimai-siyasi həyatında əlverişli mühitin yaradılmasını təklif edirdi. Bunun üçün isə Avropa dəyərlərini mənimsəmək lazım idi. Türk dünyasının əsl vətənpərvər oğlu kimi Ə. Ağaoğlu Şərqdə yeniləşmə, avropalaşma-modernləşmə hərəkatının ön sıralarında türklərin olacağını qeyd edirdi. Onun fikrinə görə, Asiyada yaponlardan sonra ən sivilizasiyalı, mədəni xalq türklərdir. Bu baxımdan, Ə. Ağaoğlu öz əqidə yoldaşları Y. Akçuraoğlu və Ə. Hüseynzadə ilə birlikdə siyasi türkçülüyn banisi hesab edilə bilər [7, s.7]. Fikrimizcə, Şərqdə ilk dəfə qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verilməsi ideyası da Ə. Ağaoğluya məxsusdur. Onun müəllifi olduğu “İslama görə və islamda qadın”, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərləri bunun subutudur. M. İsrailoğlunun hələlik əlyazma hüququnda olan “Ə. Ağaoğlu – 150 il” adlı silsilə məqalələrinin brində qeyd olunur: “Aşağıdakı (“Sərbəst insanlar ölkəsində” əsrindəki fikirlər nəzərdə tutulur-İ.S.) fikirlərlə rastlaşanda istər-istəməz bu böyük demokrat, mütəfəkkir, işıqlı şəxsiyyətin - Əhməd bəy Ağaoğlunun uca zəkasına, təmiz niyyətinə, saf-azad topluma nəfəs verən ideallarına heyran qalırsan. Onu da qeyd edirəm ki, ilk dəfə olaraq qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüququ ideyası Əhməd bəyin vasitəsilə Cümhuriyyət dönəmində gerçəkləşmişdir. Özü də dünyada ilk dəfə olaraq. Məqalədə müəllif

Ə. Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərindən aşağıdakı parçanı təqdim edir. “Natiq xanım görün nə deyirdi: “Axı necə ola bilər ki, qadının doğub bəslədiyi oğul bu vəzifəni tuta bilər, amma qadının özü yox? Bizə fizioloji özəlliklərdən söz açırlar! Sanki kişilərin hamısı sapsağlamdırlar, heç birinin fizioloji əskiyyə yoxdur! Dəlixanalara, həbsxanalara gedin, cinayət statistikasını oxuyun. Güman etmirəm ki, nəticə kişilərin xeyrinədir. Deməli, kişilərə nisbətən fiziki zəifliyimizi söyləyib, guya qayğımıza qalmaq sırf bəhanədir. Kişilərin zorakılığını davam etdirmək üçün qədimdən bəri faydalandıqları silahların son qırıq-quruğudur. Ancaq davamlı şəkildə savaşıyan qadın o biri silahları qırdığı kimi, bu son tör-töküntünü də süpürüb atacaq və nəhayət, kişilər anlayacaqlar ki, sonuncu sığınaqlarında qadınların üzünə açmaq lazımdır. Kişilik şərəfi, kişilik ləyaqəti bunu tələb edir. Sərbəst insanlar ölkəsində bir tək adamın da başqalarından hüquqca aşağı olması azadlıq üçün bir ləkədir. Bu ayıbı, bu ləkəni qadın silib təmizləyəcək.” Qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Ağaoğlu Türkiyə Respublikasının Ana Yasasını-Konstitusiyasının yaradıcılarından biri olmuş və Türkiyə tarixinin ilk hüquqşünas-vəkil qadını da Əhməd bəyin qızı Sürəyya Ağaoğlu olmuşdur. ”Onun gərgin səyləri nəticəsində 1925 –ci ildə Türkiyədə ilk müasir tipli ali təhsil müəssisəsi-Ankara Hüquq Məktəbi qurulmuşdu. Dərslərin başlandığı gün Atatürkün açılış nitqindən sonra Əhməd Ağaoğlu Konstitusiya hühququndan mühazirə oxumuşdu [2, s.16].

M.Ə. Rəsulzadə onu Yaxın Şərqdə tarixi avropalaşma hərəkatının ən mükəmməl ideoloqu adlandırır [7, s.8]. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəl-lərində Azərbaycan və Orta Asiya türklərində, yəni Rusiya əsrətində məhkumluq acısı yaşayan xalqlarda milli-müstəmləkə siyasəti milli mənlik şüurunun formalaşmasını ləngidən əsas səbəblərdən olsa da, 1299-cu ildən dövlətçilik tarixini yaşayan Osmanlı imperiyasında da türklərin milli varlığı və milli şüuru bizdən o qədər də fəqlənmirdi. Bu dövlət XIX-XX əsrlərin ayrıcında ancaq adda türklərin olsa da, Osmanlı ideologiyası adı altında daha çox qeyri-türklərə xidmət edirdi. Osmanlı imperatorluğunda türklər sözdə “hakim millət” idi. K. Marks və F. Engels bunu etraf edərək 1853-cü ildə yazırdılar ki, “Türkiyədə türkləri hakim millət adlandırmaq çətinidir. Nə dövlət onların adını daşıyır, nə də yeritdiyi siyasətdə millətçilik ruhuna söykənirdi” [8, s.9].

Türklərin bu durumu –ağır yaşamı tanınmış fransız yazıçısı Röne Pinona bu istehzalı sözləri dedirtmişdi “Osmanlı imperatorluğunda hər kəs üçün yer vardır. Türklər üçün də” [8, s.9]. Məhz bu dövrdə türkçülük ideologiyasını yaradan tarixi şəxsiyyətlər-Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, Z. Göyalp, Y. Akçuraoğlu kimi mütəfəkkirlər tarix səhnəsinə çıxırlar. Z. Göyalp yazırdı ki, “Türkçülük - Türk millətini yüksəltmək deməkdir. Türkçülüyn meydana gəlməsini həyat özü diktə etmişdi” [8, s.12]. Beləliklə, türkçülük məfkurəsinin əsasını qoyan ideoloqlardan birinin də Əhməd bəy Ağaoğlunun olduğu aydınlaşır. Əhməd bəy yazırdı: ”millətçilik özlüyündə hörmətə layiq, hətta əzəmətli bir hadisədir. Mən belə düşünürəm ki, bəşər təkamülü tarixində insan qəlbini dindən sonra ikinci böyük tapınağı millətçilikdir. O, tarix boyu misilsiz hünərlər qaynağı olub və olacaqdır” [7].

Ə. Ağaoğlu böyük Türkçülük məfkurəsinin ən azman şəxsiyyətlərindən biri olduğunu 1905-ci ildə ermənilərə qarşı öncə “Fədai” cəmiyyətinin, sonra “Difai” partiyasının əsasını qoyaraq silahlı və mütəşəkkil mübarizəni ilk başlamaqla sübut etmişdir. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törtədikləri kütləvi terror və qırğınlara qarşı ilk antiterror təşkilatı olan “Difai”nin cəsarətli fəaliyyəti olmasaydı itgilərimiz bir neçə dəfə çox ola bilərdi. O, bir əlində qələm, bir əlində silah tutaraq öz bəy nəslinin dəyərlərinə sadıq qalaraq xalqının şərəfini qoruyurdu. M.S. Ordubadi “Qanlı İllər” əsərində qeyd edir ki, bu əsəri yazmaqda əsas vəzifələrimdən biri “mənim ümdə məqsədim müsəlmanları elmsizlik və anlamamzlıq səbəbindən bu bəlalara düşdüyünü deyib bildirməkdir”. Elə həmin qiymətli əsərə istinad edərək vurğulamaq istərdik ki, 1906-cı ilin fevralında Qafqaz canişini Varonsov -Daşqovun səyi ilə təşkil olunan Tiflis sülh danışıqlarında Ə. Ağaoğlu rus generalı Malamaya belə cavab verir:

-Budur neçə ildir ki, biz Qafqaz camaatı bir qəribə vəziyyətə düşmüşük ki, bir dəstə hamını qorxu altında saxlayıb heç kəsə fürsət vermirlər ki, nə öz fikrini, nə də öz işlərini, necə ki, lazımdır, izhar etsinlər. Camaat işinə müdaxilə edən şəxslər və qulluqçular həmişə qorxu içərisindədirlər. Əgər bir kəs cürət edib öz fikrini açıq-açıq danışsa və yainki bir qulluqçu cürət edib öz insafına görə iş görsə, həməən saat möhürlü kağızlar gəlib, qətl fərmanı yetişər. Belə dolanmaq olmaz! Buna bir axır qoymaq gərəkdir. Qulluqçulardan və sahib-mənsəblərdən bəziləri o qədər alçaq o qədər rəzil oldular ki, bu qorxu kağızlarından vahimə edib insaflarından və ixtiyarlarından keçirlər. Və qorxu kağızlarını mülahizə edib kağızları göndərən tərəfə meyl edib, müqabil tərəfə bilə-bilə ədalətsizlik və amansızlıq edirlər. Əgər işlər belə gedirsə əsla dolanmaq olmaz.

Bu hərəkətlərə terror deyib eləcə təmiz çıxarırlar. Lakin terrora müəyyən dərəcəyə qədər dözmək olar. Bir dövlətdə ki, danışmağa və yazmağa izn vermirlər, insanları zülm və zorakılıqdan azad edib, insaniyyətə xidmət etmək qəsdilə qəddarlar və zalımlar əleyhinə terror mümkündür. Lakin terror bu dərəcəyə keçdikdə səbr ediləsi və dözüləsi deyil.

Bir adamı, bir qulluqçunu öz millətinə xidmət etməyə və ya öz insafına görə iş görməyə qorxudub vicdansızlığa, ədalətsizliyə dəvət edən terror davam edərsə, bizim vilayətdə nə azadlıq, nə hürriyyət, nə ədalət, nə də bərabərlik əmələ dələ bilər. Hal-hazırda qulluqçuların çoxu, bəlkə hamısı boyunlarını alçaqcasına terror dəstələrinin qabağında əyib, ancaq onlara xoş gələn işlər tutub bu tərəfə hər cür cövr, zülm, sitəm, sonsuz cəfa etməkdədir.

Biz müsəlmanlar bu halətdə davam etməyəcəyik və aşkar deyirik ki, hərgah işlər elə gedərsə, nə qədər Qafqazda bir elə terror dəstələri hökm edərsə, Qafqazda asayiş və təhlükəsizlik bərpa olunmayacaqdır. Biz heç kəsin barəsində şeytançılıq etmərik. Ancaq sülhün xatirəsi üçün məclisin diqqətini bu nöqtəyə cəlb edərik və deyərik ki, Qafqazda olan mənsəb sahibləri və hakimlərin çoxu erməni terrorundan qorxub ədalət və insaf ilə iş görmürlər. Asayiş və dinclik olması üçün hər nə təşəbbüs və tədbir görülsə, bu qulluqçular

qorxularından bir əlac etməyib ancaq bir tərəfə zülm və cəbr edəcəklər və buna görə də heç vaxt asayiş olmayacaqdır” [12, s.111-112].

Tarixi faktdan göründüyü kimi Qafqaz canişinliyinin mərkəzi olan Tiflisdə baş verən bu hadisə zamanı Ə. Ağaoğlu cəsarətli nitqi ilə Rusiya imperiyasına meydan oxuyur və rus-erməni iş birliyinə gizlinlərinə diqqəti çəkir.

V. Sultanlı “Əhməd Ağaoğlu fenomeni” adlı məqaləsində qeyd edir ki, yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Şərq-İslam dünyasının möhtəşəm şəxsiyyətləindən biri olan Əhməd Ağaoğlunun həyat və yaradıcılıq yolu özünəməxsusluğu və bənzərsizliyi ilə seçilməkdədir. Sovet siyasi rejiminin qadağa və unutqanlıq siyasəti nəticəsində uzun illər adı və əsərləri yasaq olunan bu qeyri-adi istedad sahibinin Azərbaycanın və Türk dünyasının dirçəlişi üçün edə bildikləri bir insanın cismani və mənəvi imkanlarından heyrətamiz dərəcədə böyükdür. Təsadüfi deyildir ki, onun nəhəngliyini təkcə dostları deyil, düşmənləri də etiraf etməkdədirlər” [15, s.3].

“Əhməd Ağaoğlu kimdir” sualına V. Quliyev eyniadlı məqaləsində belə cavab verir: “Ə. Ağaoğlu yalnız övladı olduğu Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk-islam dünyasının ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi fikir tarixində müstəsna xidmətləri olmuş görkəmli şəxsiyyətlərimizdən, milli tarix və mədəniyyətimizdə öz layiqli qiymətini almamış, böyük türk dünyası, Azərbaycan və Türkiyə ictimai-siyasi fikrinin formalaşması istiqamətində həyata keçirdiyi fəaliyyəti, zəngin nəzəri, elmi-ədəbi irsi tam şəkildə tədqiq edilməmiş, araşdırılıb öyrənilməmiş fikir nəhənglərimizdən biridir” [2, s.7]. V. Sultanlı yazır: Əhməd bəy Parisdə olarkən böyük Şərq mütəfəkkiri milliyyətçə Azərbaycan türklərindən olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə görüşmüş və bu görüş onun estetik görüşlərində dərin iz qoymuşdur. Sürəyya Ağaoğlunun “Bir ömür böylə keçdi” adlı xatirəsində yazdığına görə, Fransada təhsilini bitirib Vətənə dönmək istəyən Əhməd Ağaoğlunun qeyri-adi istedadını duymuş müəllimi, görkəmli filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünas Ernst Renan: “Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar”,- demişdi. Lakin Əhməd bəy sevimli müəlliminin ısrarına baxmayaraq Vətənə dönmək, Qərbdə öyrəndiklərini xalqına, millətinə vermək niyyətində olduğunu bildirmişdi” [1, s.5].

Beləliklə, vətənə dönən Əhməd bəy Ağaoğlu tezliklə milli oyanış tarixini yaradan mütəfəkkirlərdən birinə çevrildi. O, Əli bəy Hüseynzadə və Əlimərdan bəy Topçubaşovla birlikdə (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində) xalqın milli mənlük şüurunun oyanışı istiqamətində qızgın fəaliyyət göstərmişdi. Cəmiyyəti hərəkətə gətirən, onun çoxəsrlik sükutunu pozan ən böyük qüvvə isə məhz Əhməd bəy özü idi. M.Ə. Rəsulzadənin haqlı olaraq yazdığı kimi, XX əsrin əvvəllərində “Ağaoğlu Əhməd qədər heç bir kəs milli hərəkət və milli dava cəbhəsinin atəş xəttində olmamışdı” [2, s.10]. Bu dövrdə məhkumluq tarixini yaşayan xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-maarif, din-hüquq və s. həyatında elə bir problem yoxdur ki, Ə. Ağaoğlu öz əsərlərində onlara toxunmasın. Onun yazdığı çoxsaylı əsərlərdə (“Mən kiməm”, “İslam, axund və hatifülqeyb”, “Bəs bizim ziyalılarımız hardadır?”, “Üç mədəniyyət”, “Sərbəst insanlar ölkəsində” və digər əsərlərində) təkcə

Azərbaycan cəmiyyətinin deyil, bütövlükdə, türk-islam dünyasının və eləcə də, Şərqi ölkələrində yüz illərlə yığılıb qalmış və cəmiyyətininkişafının qarşısını alan siyasi, ictimai və mənəvi problemlərin səbəbləri araşdırılır və vəziyyətdən çıxış yolu göstərilirdi.

Ə. Ağaoğlu türk-müsəlman dünyasının mədəni dünyadan geridə qalmasının, cəhalət və nadanlıqın tüğyan etməsinin səbəbi kimi ilk növbədə din xadimlərini göstərirdi. Çünki yüz illərlə xalqa təhsili də onlar vermişdi. “İslam, axund və hatifulqeyb”¹ əsərində üç personajdan biri olan İslam zəif, səfil və bərbad bir görkəmdə təqdim edildiyi halda, onu təmsil edən axund “başında on arşındlıq bahalı kətandan hazırlanmış əmmamə, saqqalı müzəyyən (bəzəkli) və rənglənmiş, boyun qat-qat, yanaq və dodaqlar yağlı” bir görkəmdə təqdim olunurdu. İslam “üzünü onu təmsil edən “axund”a tutub deyirdi: “Sən bu iddiadən ki, guya mənə xadimimsən. Amma həqiqət əmrində heç bir düşmən, canı onu öz düşməninə etməyib ki, sən mənə etmisən və edirsən. Bu uzun zamanlarda sən mənə hər anda odlara yaxıb batırmısan, mənə canımı almısan” [3, s.22]. Əsər bütövlükdə müsəlman dünyasının düşdüyü vəziyyətə qarşı bir üsyan idi.

Ə. Ağaoğlu İslam dinini müsəlmanlara öyrədən, onun təməl prinsiplərindən xəbəri belə olmayan nadan, avam və cahil din xadimlərini cəsartlə qamçılıyırdı. Əsərdən oxuyuruq: “Cənab axund, sizin hərəkətinizdən islamdan ancaq bir quru ad və şax budaq qalıb. Onun meyvəsi olan insaniyyət və zati-islamiyyət bilmərrə əldən gedib. Müsəlmanlardan yüzdə doxsan doqquzu öz adı olan “müsəlman” ləfzini qanmayıb əvəmir və nəvahidən məqsədi-əslilə ruh və bütünə əl aparmayıb. Cümlə zahirpərəst və riyakar olublar” [3, s.35]. Onun tənqid hədəfində olan sonrakı yerdə müəllimlər, ədiblər, şairlər və ümumilikdə, zəka sahibləri gəlirdi. Ə. Ağaoğlunun yazdığına görə, xalqı özünə tanıdan, onda milli şüuru formalaşdıran onun zəka sahibləri, ziyalıları olmalıdır. Onlar isə tarixi prosesdə xalqa düzgün istiqamət vermədiklərindən, hədəfi dəqiq müəyyən etmədiklərindən milli özünüdərkini yaranması və inkişafı xeyli gecikmişdir.

Ə. Ağaoğlu göstərirdi ki, türklərin özgə dəyərlərə, daha inkişaf etmiş mədəniyyətlərin nailiyyətlərinə və hər cür yeniliyə aşırı duyarlılığı, onları assimilyasiya proseslərinin obyektinə çevirmişdir. Əhməd bəyin qənaətinə görə, məhz bu səbəbdən, İrani fəth etmiş türklər az sonra mədəni cəhətdən farsların içində “ərimişlər”. Onlar öz türklüklərini unutmaqla qalmamış, fəth etdikləri xalqların, ilk növbədə ərəblərlə farsların, təhsil sistemini və dilini mənimsəməyə çalışmışlar. Bu sahədəki acınacaqlı durumu təsvir edən Ə. Ağaoğlu yazırdı: “Ədib, şair və tarixçilərimiz fars və ərəbcə yazmağı özlərinə bir şərəf sayırdılar. Türk dili unudulmaq dərəcəsinə çatmışdı! Ədib və şairlərimiz son zamanlara qədər türk qayəsi, türk ideali naminə olaraq qətiyyənlə nə bir şey aradırlar və nə bir şey kəşf etdilər! Hətta bəziləri bu son aylarda fəzr və təkəbbürlə Osmanlı səltənətində hakim sülalədən başqa bir türk ailəsinin belə olmadığını iddia edirdilər!!! Təbii ki, belə qövmdə milli şüurdan əsər-ələmət olmaz”. Lakin bütün bu nöqsanlara baxmayaraq Ə. Ağaoğlu türk dünyasının gələcəyinə inanırdı. Əhməd bəy bu

¹Yəni qeybdən gələn səs

fikirdə idi ki, yaponlar istisna olmaqla, digər Asiya xalqları ilə müqayisədə türklər daha üstün durumdadırlar [7]. “Üç Mədəniyyət” əsərində Əhməd bəy Ağaoğlu üç mədəniyyət şaxəsinin fərqli və oxşar cəhətlərini səciyyələndirdikdən sonra bu gün Qərb mədəniyyətinin qalib, İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətlərinin məğlub olma səbəblərinə diqqəti yönəltdir və məğlubiyyətin maddi və mənəvi təzahürlərini səciyyələndirərək: “İslam cəmiyyətləri vəlvələli bir tərzdə süqut etməkdə və məhv olmaqdadır” qənaətinə gəlir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun dünya tarixi və o cümlədən türk xalqları tarixinə dair öz fəlsəfəsi olmuşdur. Bunu onun yazdığı “İngiltərə və Hindistan,” “İran və inqilabı” kimi əsərlərindən duymaq olar. Onun “İran və inqilabı” adlı əsərindən aşağıda təqdim etdiyimiz parça fikrimizin bilavasitə sübutudur. Ə. Ağaoğlu yazır: “Araşdırdığımız dövr dünya tarixinin ən hərəkatli və diqqətəlayiq mərhələsidir. Amerika kəşf edilmiş, insanların gözləri önündə istər quruda, istərsə də dənizdə o vaxta qədər məlum olmayan geniş irəliləyiş və inkişaf meydanları açılmışdı. Həmin dövrdə Qərbdə Renessans baharı artıq bütün çüçəklərini və meyvələrini yetişdirmişdi. İnsanlarda qəribə bir həyat eşqi və yaşamaq zövqü yaranmışdı. Hər kəs irəliyə doğru can atır, çalışır, vuruşur, mübarizə aparırdı. Fikir və zövq özünün köhnə, soyuq buz qabıqlarını yırtıb parçalamışdı, qaynar bir istiliklə hər tərəfə fısqırırdı. Kilsə, katolik dini artıq əvvəki əzəmət və ehtişamını itirmişdi. O indi insanların fikir və hisslərinə meydan vermək, millətlərin zövq və duyğularına hörmətlə yanaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Dinlə bərabər feodalizmin əski qalaları da yixılmaq üzrə idi.

Xülasə, Şərq müstəvisində araşdırmaq istədiyimiz bu dövrdə Qərbdə artıq bambaşqa zehniyyətlə silahlanmış, bambaşqa təfəkkür və hissiyat tərzinə malik yeni insan zühur etmişdi və tamamilə fərqli bir yolla getmək əzmində olduğunu göstərmişdi.

Millətlərin etnoqrafik hüduqları ayrılmış, etnik mənlikləri formalaşmağa başlamışdır. Onların ədəbiyyatı canlanır, ədəbi dilləri təşəkkül tapır, mədəni varlıqların ana xətləri cızılırdı. Eyni zamanda tarixi şəratın yaratdığı yeniliklərdən təzə nəfəs alıb canlanan millətlər sanki dünya meydanında yarışa girmişdilər. Onlar yeni ixtira və kəşflərin verdiyi imkanlardan istifadə edərək quru və dəniz yolları ilə uzaq məmləkətlərə yollanırdı, yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda bir-biriləri ilə sərt rəqabət aparırdılar.

Qərbin qurmağa can atdığı yeni həyat təzi Şərqdə dərin izlər buraxmaya bilməzdi. Lakin təəssüf ki, Qərbdə baş verən ciddi dəyişiklərdən Şərq büsbütün xəbərsiz idi; o hələ də möhkəm qılafi içərisində köhnə ruhun, düşüncə, hissiyyət və yaşayış tərzini qoruyub saxlamaqda idi.

Şərqlə Qərb arasında tarazlığın pozulması həmin vaxtlardan başlayır. Şərqlin Qərblə müqayisədə geriliyinin əsasında onun varlığına hakim olmuş qəflət dayanırdı. XVI əsrə qədər üstünlük Şərqdə olduğu halda, həmin əsrin sonunda tərəzinin bir gözü ağır gəlməyə başlayır, digər gözü isə mütəmadi şəkildə yüksələrək havada, boşluq içərisində çapalamağa məhkum olacaqdır.

Araşdırdığımız dövrdə Şərqlin ən mühüm ən mühüm əraziləri türklərin əlindədir. Bir tərəfdən Dunay hövzəsindən Çinə qədər, o biri tərəfdən Misir hüduqundan Qafqaz dağlarına

qədər, üçüncü tərəfdən Qıpçaq çölündən Hindin ortasına qədər hər yer başdan-başa onların nəzarətindədir. Ərazisi Avropanın üçdəiksinə bərabər, əhalisinin sayı isə Avropadan çox olan bu coğrafiyada yeganə hakim millət Türkdür [2, s.283-284]. Bu əsər bütövlükdə Ə. Ağaoğlunun türk xalqları və bütövlükdə Şərq ölkələri tarixinin fəlsəfəsinə nə qədər dərinləndən bələd olduğunu göstərir.

Ə. Ağaoğlu bizi tarixdən ibrət dərsi almağa və nəticə çıxarmağa çağırırdı. A. Balayevin “Ə. Ağaoğlu Türkçülüğün Patriarxi” əsərindən Ə. Ağaoğlunun “ənənə və keçmişə münasibətlə bağlı” baxışlarına dair bir parçanı oxuculara təqdim edirik: “XX-əsrin başlanğıcında Ə. Ağaoğlu israrla Azərbaycan cəmiyyətində modernləşmə aparılmasının zəruriliyini vurğulayırdı. Lakin həmin çağırışlar hətta ziyalıların bir hissəsinin ciddi etirazları ilə qarşılaşırdı. Belələri adət-ənənələrə və bütövlükdə keçmişə sayğı və ehtiramla yanaşmağı təklif edirdilər. Çünki, onların qənaətinə görə, “ışığın bolluğu insanı kor edə bilər, keçmişə hörmət etməməyimiz isə, onu bizə qarşı qaldırar”. “Kaspi” qəzeti səhifələrində belə köhnəlik tərəfdarlarından birinə cavab verən Ə. Ağaoğlu rişxəndlə yazırdı: “Əla! Sən demə, müsəlman mühitinə indi o qədər işıq saçılır ki, adamın gözləri ağrıyır. Köhnəlik isə o qədər amansız tənqiddə və məsxərəyə məruz qoyulur ki, əcdadlarımız gor evində rahat yata bilmirlər. Bəs hanı o işıq? Hardadır o? Mən onu cidd-cəhdlə, ürək ağrısı ilə axtarıram, amma əfsus ki heç yerdə tapa bilmirəm. Əgər siz onun harada gizləndiyini bilirsinizsə, mənə də deyin. Hər halda mən heç nə görmürəm. Mənim dövrəmdə saysız-hesabsız zülmət buludları o qədər qatılıb ki, özümü ümitsiz-qaranlıq bir gecədə hiss edirəm. Sözü düzü, haraya gedəcəyimi, yolumun haraya olduğunu anlamadan sövq-təbii, kor kimi yerişirəm. Fikirləşirəm ki, hər dəqiqə bürəyib yığılaraq, başımı yara bilərəm. Bizi kor edən nə işıq, nə də mədəniyyət deyil, zülmət və nadanlıqdır. Ə. Ağaoğlu, yaranmış durumun əsas səbəbkarı kimi elə həmin “ənənə və keçmişə” götürərək yazırdı: “Ah, bu keçmiş! Axı o bizdən nə istəyir? Onun bizi hər mənada – həm maddi, həm zehni, həm mənəvi baxımdan məhv etməsi, dilimizi, dinimizi, xalqiliyimizi məhv etməsi yetməzmi! Bəs deyilmi?! Deyəsən, keçmişin xoşuna gəlmir ki, müsəlmanların heç olmazsa bir qismi hələ yaşamaqda davam edir. Onlar yer üzündə kölgə kimi, mənfur, kədərli, miskin bir kölgə kimi dolaşmaqdadırlar! Fikrini davam etdirən Əhməd bəy, daha sonra sual edirdi: “Belə bir keçmişin ehtiram iddiasında olmaq haqqı varmı? Gəlin açıq və səmimi danışaq. Keçmiş bizə nəyi miras qoyub gedib? Ona nəyə görə, özündən sonra yalnız zülmət və nadanlıq, yalnız xurafat və möhvumat, haldan düşmüş vücut, üzülmüş qəlblər, zəkəsiz başlar miras qoyub getdiyinə görəmi hörmət etməliyik?! Yaxud güc qarşısında dərhal vahiməyə düşmək, despotizmə kor-koranə, mənasızcasına pərəstiş etmək kimi hələ də güclərimizi korşaldan, bizi yaşamaq qabiliyyətindən tamamilə məhrum edən ənənələrinə görəmi keçmişə hörmət etməliyik?! Şərqi böyük maarifçisi və islahatçısı olan Ə. Ağaoğlu türk xalqlarının tarixini dərinləndən bilirdi. O eyni zamanda Qərbi ölkələrinin sürətli inkişafının və Şərqi ölkələrinə nisbətə xeyli öndə olduğunu səbəblərini də araşdırmışdı. Ə. Ağaoğlu öz

əsərlərində bu istiqamətdə çoxlu cavab axtarılması suallar qoyurdu ki, bu gün də həmin suallar öz cavabını gözləyir .

Şərqi mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərbi mədəniyyətinə tərk etməsinin səbəbini Şərqi fəzilətin hökmdara, Qərbi isə qanunlara itaətdə dərk olunması ilə xarakterizə edən müəllif “həyat tərzi” kimi mənalandırdığı mədəniyyət amilinin müxtəlif tərəflərinin (ailə, dövlət hökumət, din, təlim-tərbiyə əxlaq və s.) bu kontekstdə təfsirini verir. “Qərbi mədəniyyətinin təməl prinsiplərindən biri insanın haqq və hüriyyətlərini qoruyan dövlət qavramıdır. Əhməd Ağaoğlunun Cümhuriyyət dövründəki mücadiləsi də bu nöqtəyə çevrildi. Bütün çalışmaları millətə dayanan dövlət görünüşünü fərdin haqq və hüriyyətlərini qoruyan dövlət deyər mənimsəyir, hər vəzifənin qarşılığında bir haqq vardır tezisini müdafiə edirdi [1, s.17]. Ə. Ağaoğlu kimi M.Ə. Rəsulzadə də öz əsərlərində milli intibahı əngəlləyən əsas səbəblərdən biri kimi yuxarı zümrənin öz dilinə və digər dəyərlərinə xor baxmasında görürdü. M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərinin “Ədəbi və milli intibah” bölümündə yazır: “Bu türklər (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur - S.İ.) Azərbaycanı ikiyə bölən Əras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və qismən İrana şu və ya bu surətdə bağlı müstəqil bir halda yaşadıkları zaman məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşayırlardı. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil ediyordu. Azərbaycan xəlqi idarəcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz cinsindən gördüyü üçün həqiqi məhkumiyətini, mənəviyyətə başqa bir hərisin məhkumu olduğunu dərk etmiyordu. O get-gedə farslaşdı. Xəvass (yuxarı təbəqə) təhsilini farsca görür, fars tərbiyəsi alıyır, fars kibi düşünür və kəndisinin doğrudan-döğrəyə iranlı olduğuna qənaətlənirdi. Xəlin hal və əqdini əlində bulunduran, bu xəvass kibi mənəviyyətə hakim olan üləma sinfi dəxi eyni ruhda, eyni tərbiyədə və eyni zehniyyətdə idi. Fars ədəbiyyatına Nizamilər, Xəqanilər, Məhsətilər kibi ustadlar bəxş edən bu torpaqda yetişən Azərbaycan xəvassı pək təbii idi ki, bir zaman Süleyman Qanununun belə az qala qəbul elədiyi Sədi lisanı qarşısında əriyib kəndiliyindən keçmiş, türk və türkcəyə xor baxmışlardı” [13, s.14]. Ə. Ağaoğlu məhz Azərbaycan aydınlarının bu qüsuru aradan qaldırmaq üçün döyüşürdü. “Gəlin açıq danışaq: ziyalılarımızın yaşadıkları mühit özünü ziyalı adlandıran adama azacıq da olsa bu mühitdən məmnun qalmaq, həzz almaq üçün hər hansı imkan verirmi? Kütlənin dərin, sonu görünməyən cahilliyi, ailənin və cəmiyyətin bərbad vəziyyəti, ictimai həyatın ən kiçik işartısının belə mövcud olmaması, məgər bütün bunlar hətta ən iddiasız ziyalını da narahat etməyə, narazı salmağa yetərli deyilmi?” [5, s.99]. O, fikrinə davam edərək yazır ki, ziya, elm və bilik harada meydana çıxırsa, sonda mütləq qələbə çalır. Sadəcə, bu amalların xidmətində dayanan insanlar sarsılmaz əqidə sahibi kimi tanınmalıdırlar. Nəcib və cəsur olmalıdırlar. Ə. Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində “Ziyalı zümrəsinin mövqeyi”nə yaratdığı qəhrəmanın münasibətini belə təqdim edir: “Millət” deyildiyi zaman kütlə içindəki bütün fərdlər deyil, yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə onu təmsil edən şüurlu, ziyalı zümrə nəzərdə tutulmalıdır. Çünki millətə rəhbərlik edib yol göstərən, onun əməl və arzularına tərcüman olan ziyalıdır.

Ziyalı zümrəsi, adətən, millətin aynasıdır: millət nədirsə, ziyalı da odur, yaxud da əksinə, ziyalı nədirsə, millət də odur.

Fəqət millət məsələsində sələfimin irəli sürdüyü ən mühüm yenilik millətin təşəkkülü prosesində fikri və ədəbi cərəyanların mühüm amil olduğunu göstərməsidir. Ustad bu sahədə əsl inqilab yaratmışdır. Onun fikrincə, ədəbiyyat və ictimai fikir millətlərin təşəkkülü prosesinə həlledici rol oynayır. Belə ki, Şekspir və Milton, Lokk və Spenser, Gete, Şiller, Kant, Hegel, Molyer, Volter, Jan Jak Russo, Viktor Hüqo, Dante, Makiavelli, Bruno, Puşkin, Lermontov, Tolstoy kimi ədib, şair və mütəfəkkirlər olmasaydı, ingilis, alman, fransız, italyan və rus millətləri də formalaşmazdı! [4, s.172-173]. Ə.Ağaoğlu davam edərək yazır: “Müqayisələrdən anlaşıldı ki, Şərqi aləmi bütün qədimliyinə, mədəniyyətlərin beşiyi olmasına baxmayaraq, millət məfhumuna yad qalıb. Şərqdə də, təbii ki, ortaq tarix, umumi mənafeələr, müştərək irq amilləri olub. Lakin “millət” məfhumu ortaya çıxmamışdı. Səbəb nədir? Görəsən, Şərqi ədəbiyyat və ictimai fikri olmayıb? Xeyr olub! Lakin bunların mahiyyəti Qərbindən tamamilə fərqli idi. Şərqi ədəbiyyatı yetişdiyi mühitə, insan cəmiyyətinə yad qalmışdı. Daim səmən boşluqda seyrə çıxmışdı. Tək bir şəxsin istifadəçisi olmuş, insanlığa və cəmiyyətə tərəcəmanlıq etməmişdi. Təbiəti insana, insanı insana sevdirməmiş, bir-birinə yaxınlaşdırmamışdı. Aralarındakı yadlığı, biganəliyi sözün qüdrəti ilə yox eləməyə və mənəvi vəhdət yaratmağa çalışmamışdı. Məhz bu səbəblər üzündən Şərqdə milli hərəkət ədəbiyyat və ictimai fikrin bu yola düşdüyü gündən başlanır. Ə. Ağaoğlunun təqdim etdiyi Natiq sələfinin nəzəri mülahizələrindən çıxardığı əməli nəticələrə xüsusən böyük qiymət verirdi. Onun iddiasına görə, ziyalı zümrəsi milləti təmsil etdiyi kimi, milləti tərəqqiyə və ya tənəzzülə də hazırlayır. Belə ki, ziyalı zümrəsi yüksəldikcə cəmiyyət də yüksəlir, mövqelərini itirdikcə cəmiyyət də dəyərdən düşür. Natiq bu fikri tarixi dəlillərlə əsaslandıraraq dedi: “Dinin ağalığı etdiyi dövrlərdə rəhbər zümrə heç şübhəsiz ruhanilər idi. Ruhanilərin fəzilət sahibi və bəşər nəminə fədakar olduqları müddət ərzində din təsirli idi, onun arxasınca gedən kütlə də yüksək həyatı qabiliyyətlər nümayiş etdirirdi. Lakin ruhanilər eqoizmə qapılıb dini öz əllərində mənfəətpərəstlik alətinə çevirməyə başladılar vaxtdan o da tədricən əvvəlki rövşənini itirdi. Dinlə birlikdə onun mübəlləğləri olan ruhani zümrəsi də tənəzzülə uğradı.

Dindən sonra gələn dövrdə onun yerini bədiyyat və ictimai fikir tutdu. Xalq artıq öz ilhamını mütəfəkkir, ədib və sənətkarlardan almağa başladı. Ruhanilərin mövqeyini mütəfəkkirlər, ədib, mühərrir, şair və müəllimlər tutdular. Təbii ki, bu zümrə də öz ideallarını üzvi qaynaqlardan aldığı, cəmiyyətə fədakarlıq, həqiqət, fəzilət və gözəlliyə məhəbbət toxumları səpdiyi müddət ərzində arxasınca apardığı xalq da sağlam, canlı, fəzilətli, fədakar olacaq və şübhəsiz, yüksəliş dövrü yaşayacaq. Əksinə, ziyalı zümrə xəstə qaynaqlardan ilham alıb cəmiyyətə eqoizm, mənfəətpərəstlik, bayağılıq toxumları səpərsə, fikirlərinin tərəcəmanı olduğu xalqın həyatı kökləri quruyub zəifləməyə başlayacaq” [4, s.174].

Sələfim bu fikirlərini də dünya ədəbiyyatı və ictimai düşüncə tarixdən aldığı canlı misallarla sübut etdi. O cümlədən, Roma və Yunanıstan tarixinin tərəqqi və tənəzzül

dövlərinin ədəbi və ictimai fikri arasında müqayisələr apardıqdan sonra dedi: “Şekspir və Milton olmasaydı, Kromvelin meydana çıxması mümkün idimi? Volter və Russo yetişməsəydilər, “Bəşər hüququ bəyannaməsi” işıq üzü görərdimi?” [4]. Ə. Ağaoğlunun tarixin fəlsəfəsinə nə qədər dərinlən bələd olduğu göz qabağındadır. A. Balayev “Türkçülüynün patriarxı” adlı fundamental tədqiqat əsərində Ə. Ağaoğlunu fenomenal tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edərək onun “Türk yurdu”ndakı yazılarına da diqqəti çəkir. O yazır: “Ə. Ağaoğlu “Türk yurdu”ndakı yazılarında mütəmadi olaraq sünni-şii qarşıdurmasının bütün türk dünyası və ilk növbədə, Azərbaycan türkləri üçün mənfi nəticələrindən bəhs edirdi. Sünnü-şii ayrımını nəzərdə tutaraq Əhməd bəy vurğulayırdı ki, dini qarşıdurmalar bizə türk olduğumuzu unutdurur və məzhəb ayrılıqları bizi türklərin yanında olmaq yerinə qarşı tərəfin, yəni farsların ağışına itələyirdi. Daha sonra o, ürək ağrısı ilə yazırdı: “Sürəkli dini mücadilələriçində olan və yabançı bir təsir altında yaşayan insanlar arasında milli şüur necə kök sala bilərdi? İranda babilik meydana çıxan zaman bu məzhəbin qurucularının fars olmasına baxmayaraq, həmin təlim uğurunda özlərini fəda edənlrin çoxusu Azərbaycan türkləri idi. Bu gün eyni şəkildə türklər (azərbaycanlılar-A.B.) İranın müstəqillik və Ana yasası üçün savaşırlar”. (Məşrutə hərəkatı nəzərdə tutulur- İ. S). Əhməd bəy türkləri öz milli idealları uğurunda savaşağa və başqalarının maraqları üçün özünü fəda etməməyə çağırırdı. Ə. Ağaoğlunun sözlərinə görə, üç sosial qrupun nümayəndələri –din xadimləri, müəllimlər və şairlər türk dünyasını məzhəb ayrılıqlarının gətirdiyi düşmənçilikdən xilas edə bilərdi. “Lakin etiraf etməliyik ki, bir çox yüzilliklər ərzində həmin insanlar millət qarşısındakı vəzifələrini tam olaraq yerinə yetirməyiblər”- deyərək, Əhməd bəy yazırdı. [7, s.6]. “Üç mədəniyyət” əsərində millətin əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən çox ədəbi və fəlsəfi əsərlərin rol oynadığını göstərən Ağaoğlunun fikrincə, “bizim ta dünənə qədər təqlid etdiyimiz ədəbiyyat və fəlsəfə əsərlərinin nümunələri ərəb və fars mənbələrindən alınmış olanlardır. Bunların arasında bu gün əsrin ruhuna müvafiq, onu təmin edəcək tək bir əsər göstərə bilərikmi?”. Ağaoğlu qeyd edir ki, əsrlərdən bəri məktəblərimizdə tədris olunan Sədi Şirazinin “Gülüstən”i və “Bustan”ı zamanla ayaqlaşacaq səviyyədə deyildir. Bunun başlıca səbəbini Şeyxin fəlsəfəsində axtaran ədib onun mütiliyə, qənaətə, təvəkkülə, lal olmağa və hökmdara mütləq itaətə çağırın görüşlərinin yalnlılığına diqqəti yönəldir. Ağaoğlunun qənaətinə, əski ədəbiyyatımızda əxlaqi-tərbiyəvi mövzularda yazan müəlliflərin hamısı Şeyxi örnək saydıqlarından vəona bənzəməyə çalışdıqlarından ədəbiyyatımız bu sahədə irəliləyə bilməmişdir. Sədinin görüşlərinin orjinal deyil, əcdadlarımızdan alınmış bir miras olduğunu vurğulayan mütəfəkkir bu kimi idealları “bütün şərq həyatı üzərində icra edilmiş təxribat” adlandırır. O, milli tərəqqi üçün Qərb mədəniyyətinin ən yaxşı örnəklərinin dilimizə çevrilib məktəblərimizdə tədris edilməsini vacib şərtlərdən sayır [15, s.12-13]. Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, xoşbəxt cəmiyyətin sütunları azadlıq və hürriyyətdən yapılmalıdır. Cəmiyyətin xoşbəxtliyinin mühüm amillərindən biri isə tüfeyliliyə, işsizliyə qarşı mübarizənin aparılması, “gözünü dövlətin xəzinəsinə dikənlərin”, “süni qazanc yolu” ilə sərvətə yiyələnmək isdəyənlərin rədd edilməsidir.

“Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində müəllif bir səyyah kimi təsvir etdiyi hadisələrin fonunda cəmiyyətin mənəvi təkamülünə mühüm dəyər verir. Xalqın savadlanmasını, maariflənməsini, cəmiyyətin azadlığı, xoşbəxtliyi üçün vacib şərtlərdən hesab edən yazıçı bu yolda ədəbiyyatın üzərinə missiya düşdüyünü göstərməklə, həmçinin Şərqi ədəbiyyatının “...içində bulunduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yabançı qaldığını” qeyd etməkdən çəkinmir. Müəllifin fikrincə, sağlıqlarında mədh olunmaqla ən uca mərtəbəyə yüksələn, ölümlərindən sora həcv edilməklə ən aşağı dərəcəyə endirilirlər. Əsərin sonunda Ağaoğlu təsvir etdiyi qəhramanın timsalında öz sosial baxışlarının belə izah edir: “...Mən bu qanunların xaricində və onların xilafına olan min bir qüvvətin zəbunu və məhkumu idim. Fikir köləliyi, hiss köləliyi, hərəkət köləliyi mənim qədərmdir. Düşünən, duyan, yaşayan mən deyildim, başqası idi. Mən yalnız başqasını təqlid etmək, ona itaət etməklə mükəlləf idim. Mən mən deyildim, onun köləsi, qaraltısı, həyuləsi idim. Xülasə, mən yoxdum, bir əfsanə idim. Fəqət bu diyara gəlcə, mənləyim mənə gəldi, varlığımı duymağa başladım. İlk kərə burada anladım ki, insan həqiqətən kainatın zinəti və sərtacıdır” [15, s. 8-9]. Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün yaxın dostu, silahdaşı, onun apardığı istiqlal savaşının fəal müdafiəçilərindən biri olmuşdur. 1908-ci ildə Azərbaycandan mühacirət edən Ə. Ağaoğlu ömrünün sonuna – 1939-cu ilin mayın 19-na kimi Türkiyədə yaşamışdır. Ölümü çağdaş türk cəmiyyətində doğurduğu təssüf və yangının miqyasına görə, bəlkə də, 8 ay əvvəl ədəbiyyətə qovuşmuş Atatürkün itkisi ilə müqayisə oluna bilərdi [2, s.17]. Ölümündən sonra dostu və həmməsləki Mirzə Bala Məmmədzadə onun xarakterini belə səciyyələndirirdi: “Əhməd Ağaoğlu tərədən dırnağa qədər bir Azərbaycan türkü olaraq yaşamış, düşünmüş və söyləmişdir. Hətta ölüncəyə qədər şivəsini belə düzəltməmişdir [15, s.12].

Beləliklə, tarixi şəxsiyyətin tarixinə dair tarix ədəbiyyatının öyrənilməsi, təhlili bizə onu nəinki Azərbaycan tarixinin, eləcə də, ümumtürk tarixinin nadir şəxsiyyətlərdən biri kimi təqdim etməyə imkan verir. Ə. Ağaoğlunun ideyaları zamanına görə Azərbaycan cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsini təxminən yüz il qabaqlayırdı. Onun əsərləri türk-müsəlman ölkələri və ümumilikdə, Şərqi ölkələri cəmiyyətlərinin mahiyyətini öyrənmək üçün müasirlik baxımından, böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir və bu gün də öz elmi dəyərini saxlayır. Bu baxımdan, Ə. Ağaoğlunun elmi irsinin (tariximizin fəlsəfəsini öyrənmək baxımından) Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən öyrənilməsi və araşdırılması zəruridir. Həmçinin orta və ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan tarixi dərslərlərində Ə. Ağaoğlu kimi tarixi şəxsiyyətlərə geniş yer verilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Ə., (2006), Üç mədəniyyət, Bakı.
2. Ağaoğlu Ə., (2019), Mən kiməm, Bakı.
3. Ağaoğlu Ə., (2019), İslam, Axund və Hatifülqeyb, (“Mən kiməm”, s.22-38) Bakı.

4. Ağaoğlu Ə., (2019), Sərbəst insanlar ölkəsində, ("Mən kiməm", s.128-212) Bakı.
5. Ağaoğlu Ə., (2019), Bəs bizim ziyalılarımız hardadır? Kaspidən seçmələr, Bakı, 2019.
6. Ağaoğlu Sürəyya, (2017), Bir ömür belə keçdi; Səssiz gəmini gözlərkən. Bakı.
7. Balayev A. (2018), Ахмед Бек Агаоглу – Патриарх Тюркизма. Bakı.
8. Göyalp Z., (1991), Türkçülüyün əsasları. Bakı.
9. Hüseynzadə Ə., (1997), Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı.
10. Quliyev V., (1997), Ağaoğlular. Bakı.
11. Mirəhmədov Ə., (2014), Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı.
12. Ordubadi M.S., (1991), Qanlı illər. Bakı.
13. Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cumhuriyyəti, Bakı, 1991.
14. Fahri Sakal, (1999), Ağaoğlu Ahmed bey. Ankara.
15. Sultanlı V., (2006), Əhməd Ağaoğlu fenomeni. Ə. Ağaoğlu. Üç mədəniyyət əsərinə ön söz. Bakı.